

**ČEŠI,
OBČANSKÁ
SPOLEČNOST
A EVROPSKÉ VÝZVY**

KAREL B. MÜLLER

TRITON

TRITON
Praha / Kroměříž

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Müller, Karel B.

Češi, občanská společnost a evropské výzvy: mezi nacionalismem a liberalismem, aneb, Od etnické exkluze k aktivní hranici/Karel

B. Müller. – 1. vydání. – Praha: Stanislav Juhaňák – Triton, 2016

ISBN 978-80-7387-865-8

323.21 * 321.7:316.42 * [339.923+327](4) * 323.1:342.1 * 316.344.8(4) *
[327+316.73](4) * (437.3) * (4)

- Evropská unie
- občanská společnost – Česko
- občanská společnost – země Evropské unie
- demokratizace – Česko
- demokratizace – země Evropské unie
- evropská integrace
- národní stát
- evropanství
- evropeizace
- monografie

323 – Vnitropolitický vývoj, politický život [15]

Karel B. Müller

ČEŠI, OBČANSKÁ SPOLEČNOST A EVROPSKÉ VÝZVY

Mezi nacionalismem a liberalismem
aneb
Od etnické exkluze k aktivní hranici

JOSIE, LOLE A ZAKOVI

**ČEŠI,
OBČANSKÁ
SPOLEČNOST
A EVROPSKÉ VÝZVY**

KAREL B. MÜLLER

Stanislav Juhaňák – TRITON

Karel B. Müller

Češi, občanská společnost a evropské výzvy

Mezi nacionalismem a liberalismem aneb Od etnické exkluze k aktivní hranici

Tato kniha ani žádná její část nesmí být kopírována, rozmnožována ani jinak šířena bez písemného souhlasu vydavatele.

Text vznikl v rámci projektu „Lokální politické elity jako klíčoví aktéři demokratizace“ podpořeném Grantovou agenturou České republiky (GAČR 14-12579S).

Copyright © Karel B. Müller, 2016

© Stanislav Juhaňák – TRITON, 2016

Cover © Renata Brtnická, 2016

Vydal Stanislav Juhaňák – TRITON,
Vykáňská 5, 100 00 Praha 10,
www.tridistri.cz

ISBN 978-80-7387-865-8

Obsah

Poděkování	9
Předmluva (<i>Miloš Havelka</i>)	11
Úvod	14
1 Kvalita demokracie v Česku aneb málo vědecký úvod do problematiky	19
2 Občanská společnost	28
2.1 Empirická perspektiva	33
2.2 Spory o vymezení pojmu – generalisté, maximalisté, minimalisté	35
2.3 Normativní perspektiva	42
2.4 Komplementární (činnostně-strukturní) perspektiva	46
2.5 Záruky funkcionálních dimenzí ve vztahu občanské společnosti a státu	58
3 Občanská společnost v českých zemích: historické předpoklady, formy a perspektivy	65
3.1 Rakouské období	65
3.1.1 <i>Německé národní hnutí a německé Rakousko</i>	68
3.1.2 <i>Světáci versus uvědomělí národovci</i>	70
3.1.3 <i>Rakousko v Evropě</i>	73
3.1.4 <i>Veřejnost, česká společnost a politika</i>	75
3.1.5 <i>Společnost bez vlastního státu a její politika</i>	91
3.1.6 <i>Hospodářský nacionalismus, jeho formy a předpoklady aneb šestkrát málo</i>	107
3.1.7 <i>Dílčí shrnutí a východiska</i>	130
3.2 První Československá republika	133
3.2.1 <i>Boj o stát</i>	138
3.2.2 <i>Stát stran aneb z obrany do útoku</i>	140
3.3 Komunistické období	150
3.4 Obnova demokracie a budování občanské společnosti po roce 1989	157
3.4.1 <i>Občanská pasivita</i>	162

3.4.2	<i>Slabá veřejnost</i>	165
3.4.3	<i>Krise institucí</i>	167
3.4.4	<i>Krise důvěry</i>	176
4	Důvěra a instituce	183
4.1	Institucionální analýza: kulturní a funkcionální paradigma (Giddens, Luhmann)	186
4.2	Diskuse mezi zastánci asociativního a institucionálního přístupu (Putnam, Rothstein)	190
5	Modernita a identita	204
5.1	Časoprostorové rozpojení a krize paměti	208
5.2	Nacionalismus a politika identity	213
6	Občanská společnost v Evropě	218
6.1	Evropeizace národního státu	219
6.2	Evropská občanská společnost a aktivní hranice	224
6.2.1	<i>Formy, sociální funkce a proměny hranice</i>	226
6.2.2	<i>Aktivní hranice, kolektivní identity a kulturní střetávání</i>	228
6.2.3	<i>Aktivní hranice a pozitivní identity</i>	233
6.2.4	<i>Sféra evropských veřejností</i>	235
6.2.5	<i>Aktivní hranice a evropská veřejná sféra</i>	239
6.2.6	<i>Aktivní hranice, naši neznámí a veřejné učení – směrem k demokratické integraci</i>	243
6.2.7	<i>Obsluhování aktivní hranice a analytické možnosti konceptu – ilustrativní podpora</i>	245
6.2.8	<i>Dílčí shrnutí</i>	250
	Závěrečné shrnutí a hodnocení	253
	Literatura a prameny	275
	Seznam schémat, tabulek a grafů	290
	Jmenný rejstřík	291
	Věcný rejstřík	293

Poděkování

Kniha představuje jakési opus magnum, ve kterém shrnuji a propojuji úvahy, koncepty a argumenty, kterými jsem se zabýval v posledních patnácti letech, a není možné poděkovat všem kolegům, přátelům a studentům, bez kterých by tato kniha nevznikla. Jmenovitě bych přeci jen rád zmínil historika Eduarda Kubů, který mne navedl na zkoumání projevů ekonomického nacionalismu jako významného prvku formování občanské společnosti v českých zemích. Tento počáteční impuls byl pro mne nesmírně důležitý a přínosný. Vřelý dík patří také mé milé kolegyni Vladce Dvořákové, která byla dlouholetou vedoucí mé domovské katedry politologie na VŠE a která mi v průběhu let poskytovala neustálou podporu a tvůrčí i přátelské pracovní zázemí. Dále nemohu nezmínit svého otce Karla Müllera staršího, který zůstává mým nejcennějším rádcem i diskutérem a který se autorsky podílel na kapitole (4.1), jež se zabývá institucemi. Za kolegiální podporu a podnětné rozhovory chci poděkovat také Miloši Havelkovi. Za pomoc při cizelování finálního textu patří dík mé sympatické kolegyni Adéle Matějkové a mému bratrovci Liboru Müllerovi. Nedocenitelnou pomoc při zpracovávání odkazového aparátu mi poskytly vždy ochotné studentky Magda Fričová a Kamila Hlaváčková. Velmi přínosná byla také píle pana redaktora Aleše Kysely, který přišel mimo jiné s nápadem doplnit fotografie popiskami a sám formuloval řadu návrhů, které jsem v knize uplatnil. Děkuji také paní redaktorce Lence Svobodové za milou a velmi trpělivou (neboť zdánlivě nekončící) komunikaci nad rozpracovanou knihou. Za finanční podporu děkuji také Grantové agentuře České republiky.

Předmluva

Politolog střední generace Karel B. Müller, známý zejména svou úspěšnou knihou *Češi a občanská společnost*, ve své nové publikaci *Češi, občanská společnost a evropské výzvy* (s orientujícím podtitulem *Mezi nacionalismem a liberalismem aneb Od etnické exkluze k aktivní hranici*) rozvíjí některé své starší analytické motivy, aktualizuje je s ohledem na zkušenosti české politiky posledních 25 let a zároveň otevírá nové problémy, jež s tím souvisejí. Především dávný problém českého „nacionalistického liberalismu“, diskutovaný od konce předminulého století, jímž je dodnes přžívající „mladočeské“ propojování liberalismu s nacionalismem.

Problémy, které odtud pocházejí, vrhají svůj dlouhý stín na naši politickou současnost. Nejen v přečehování možností „národního státu“ jako alternativy k evropské integraci, ale také v podceňování tlaků ekonomické globalizace, jimž národní státy nebudou s to čelit. Zatímco v XIX. století bylo možné hovořit o „předzjednané“ vzájemné závislosti politických a ekonomických elit opřené o etnické a kulturní sebeuzavírání do státních hranic, o omezené konstrukce národních, kulturních a občanských identit a případně o jejich politicky mobilizační zneužívání, v dnešní době se podobné předpoklady a souvislosti existence národních států rozpadají. Problémy vznikající z nezávislosti kapitálu na národním prostředí, a nadnárodní fluktuace kapitálu vůbec, jsou spojeny s daňovými úniky a převody zisků do daňových rájů, s cestami investorů za levnou pracovní silou, nehledě na otázky životního prostředí, na migrace a etnické konflikty atd. Nic z toho už dnes není možné řešit jen politickými prostředky národních států (zejména ne nacionalismem a omezeně vykládaným liberalismem), nebo dokonce nějakými mezistátními dílčími a rezortními dohodami, ale jen komplexně a systémově prostřednictvím vytváření nadnárodních principů soužití a spolupráce. Evropská integrace zde není jen humanistickou a demokratickou výzvou porozumění, spolupráce a tolerance, jak jí kdysi chtěl rozumět v *Nové Evropě* T. G. Masaryk, ale reálnou nutností, jak pro podobné procesy vytvářet

institucionální rámce, jak posouvat jejich řešení na vyšší úroveň a také kultivovat politickou kulturu národů; v tomto ohledu je i strategickou nutností vývoje tzv. národních zájmů směrem k zájmům celoevropským. Při tom všem samozřejmě a zároveň nutně roste význam společnosti jako zvláštní sféry mezi individuem a státem, potřeba občanského utváření společnosti, které už pro skotské osvícence (Adam Ferguson, Adam Smith, John Millar a další.) bylo jednou ze zábran proti korupčnímu zneužívání jen politicky a komerčně organizovaného soužití a budování umělých rozdílů mezi lidmi. Zájmy a potřeby občanské společnosti může stranická demokracie sice reprezentovat, ale vždy jen do určité míry.

Z tohoto hlediska není oživení zájmu o ideu občanské společnosti pouze efektem boje středoevropských disidentů (jako byli Václav Havel, Adam Michnik či György Konrád a další) a plodem jejich obrany lidských a občanských práv, ale také – což se v pozdějším vývoji potvrzuje – hledáním odpovědi na potřeby utváření politického života individuí a skupin v nově vzniklé situaci po rozpadu sovětského impéria. Z počátku se mnohým mohlo zdát, že se v proklamacích občanské společnosti jedná jen o vytváření prostoru pro nástup disidentů a disidentských hnutí jako nových aktérů politiky, kteří nemohli důvěřovat stávajícím politickým systémům stran a přežívajícím způsobům institucionálního chodu moci a kteří se ve svých programech změn potřebovali opřít o nejširší konsenzus veřejnosti. K „horizontové ideji“ občanské společnosti, jejíž realizace se nám vzdaluje v míře, jíž se k ní přibližujeme, proto nepatří jen řešení vztahů soukromé a veřejné sféry, ale také (nebo dokonce především) kontrola vztahů mezi hospodářstvím a politikou, způsobů politického panství, výkonů státní moci a reprezentace zájmů občanů v podmínkách integrativního chápání evropské spolupráce. Hodnoty a aktivity, objevující se v diskusích o veřejné sféře, nelze totiž chápat jen jako „soukromé“, ale jako výraz (často většinových) zájmů a potřeb širších skupin společnosti.

Pro výklad vzniku, povahy a významu tohoto nového kontextu českého politického života na počátku XXI. století a jeho jednotlivých jevů autor znovu aktualizuje již poněkud vyčerpané a často kontroverzně vykládané koncepty „demokracie“, „reprezentace“, „občanství“, „odpovědnost“, „identita“ atp. a redefinuje posuny jejich funkcí i významu. A vedle toho zavádí celou řadu diferencujících a u nás méně známých analytických politologických termínů, jako např. *rovnováha*, *globalizovaná modernita*, *nedokonalost*, *pravda jako veřejný zájem*, *aktivní hranice*, *občanský kód*, *pozitivní identity*,

veřejné učení, přes/hraniční utváření politické vůle atp., které mu umožňují nový a často nečekaný vhled do současných problémů politiky, života společnosti a utváření veřejného prostoru.

Ve svém pojmosloví i zaměření analýz se autor vyrovnává s reprezentacemi soudobé politologické (J. Rifkin, J. Alexander, E. Shils,), filozofické (CH. Taylor), sociologické (A. Giddens, N. Luhmann, U. Beck, K. Eder) i klasické (A. de Tocqueville, E. Renan, M. Weber) literatury k problému, pečlivě diferencuje její analytické možnosti a odlišuje různé funkce europeizace politiky, demokracie společnosti i podob občanské společnosti (participační, ochranou, legitimizační a integrační) a v závislosti na tom pak charakterizuje i jejich různá a u nás dosud komplexně a z nadhledu nediskutovaná pojetí.

Demokracie, občanská společnost a evropanství k sobě dnes patří způsobem téměř konstitutivním, což se samozřejmě zdá jen některým z nás. Jejich modernizační potenciál pro život společnosti i rozvoj naší civilizace nelze nevidět. Význam knihy Karla B. Müllera podle mne spočívá v tom, že nabízí vysvětlení genetických i systémových předpokladů podobných souvislostí, nutí diferencovat a tím i rozvíjet naše dosavadní přesvědčení a tak hlouběji rozumět naší přítomnosti.

Miloš Havelka

Úvod

Leitmotivem předložené publikace je porozumění předpokladům a podmínkám udržitelnosti demokratického vládnutí v Česku a v Evropě. Jsou Češi „vakcinováni“ historickou zkušeností občanské společnosti? A pokud nedostatečně, jaké podmínky jsou nutné k tomu, aby Češi dokázali tuto zkušenost rozvíjet a dále posilovat? Jistá schizofrenie celé „postkomunistické“ střední Evropy spočívá v potřebě budovat i překonávat zároveň rámec demokratického národního státu. Snaha vytvářet demokratické instituce je zároveň doprovázena transformací těchto institucí v rámci nadnárodního evropského vládnutí. Snaha o produktivní komplementaritu procesů *demokratizace* a *evropeizace* představuje jednu z hlavních výzev také pro současnou českou společnost. Domnívám se, že není smysluplné ani produktivní zkoumat a uvažovat o procesech demokratizace bez ohledu na nadnárodní kontext evropské integrace, nýbrž je třeba se pokoušet obě tyto poznávací perspektivy analyticky, teoreticky i normativně propojovat. Otázky rozvíjení občanské společnosti jsou relevantní jak v souvislosti s demokratizací národního státu, tak v souvislosti s budováním nadnárodního demokratického a institucionálního rámce. Alternativní název této knihy by proto také mohl znít *Pohled z Řípu na občanskou společnost čtvrt století po pádu komunismu Evropě*. Snaha o propojení těchto dvou poznávacích perspektiv (demokratizace a evropeizace) rezonuje v řazení jednotlivých kapitol. Struktura knihy je však koncipována také tak, aby bylo možné ke každé kapitole přistupovat samostatně.

Předložená publikace se zabývá otázkami občanské společnosti a nutně vychází z mé poznávací perspektivy jakožto autora. Jde v jistém smyslu o souhrnný výkaz badatelských, pedagogických, občanských, politických a v neposlední řadě i zcela osobních zkušeností, které jsem nabýval, rozvíjel a tříbil zhruba v posledních patnácti letech. Práce však navazuje na mé badatelské počátky, které sahají do mých doktorandských studií ve druhé polovině devadesátých let. Můj zájem o otázky občanské společnosti však sahá

až do první poloviny devadesátých let, kdy v intelektuálních kruzích silně rezonoval sice ne příliš šťastně politizovaný, ale v mnohém přece jen přínosný „spor o občanskou společnost“, který v jistém smyslu kulminoval kolem přelomu tisíciletí v souvislosti s iniciativami *Impuls 99 a Děkujeme, odejděte* (Nekvapil 2003). Závěry mých dřívějších prací najde čtenář této publikace v teoreticky sevřenější a empiricky revidované i doplněné podobě, ale především koncepčně i argumentačně těsněji svázané s problematikou evropeizace, které se věnuji v posledních letech. Je třeba také říci, že struktura práce vychází vstřícně mým pedagogickým potřebám a zájmům, neb představuje průsečík neustále se proměňujícího kurzu o občanské společnosti, který se v průběhu času uzpůsobuje měnícímu se politickému a sociálnímu kontextu. Tento kurz jsem v posledních deseti letech vyučoval na Vysoké škole ekonomické v Praze a v menším rozsahu také na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy a na Metropolitní univerzitě Praha.

První, úvodní kapitola představuje (částečně ironizující) topografickou interpretační skeč na pomezí vizuální sociologie, antropologie, politologie a publicistiky. V jistém smyslu plní roli úvodního (či závěrečného – necht' si čtenář vybere) shrnutí zkoumané problematiky. Tato kapitola je reflexí mé příležitostné publikační aktivity a snahy sdělovat badatelské poznatky (ve smyslu tzv. dvojí hermeneutiky) směrem k laické veřejnosti. Mezi poučenou laickou veřejnost je třeba počítat také studentstvo, proto jsem její zařazení považoval za vhodný (a snad osvěžující) doplněk.

Druhá kapitola, která se zabývá koncepční diskusí o občanské společnosti a ve které představuji své komplementární pojetí občanské společnosti, je v jistém smyslu klíčovou kapitolou, neboť předjímá strukturu posuzování stavu občanské společnosti v polistopadovém Česku (poslední část třetí kapitoly) a strukturuje také kladení otázek týkajících se evropeizace občanské společnosti (šestá kapitola). Tato kapitola představuje revizi přístupu, který jsem poprvé načrtl v roce 2002 ve své disertační práci *Češi a občanská společnost* (Müller 2002), později koncepčně utáhl a publikoval v *Sociologickém časopise* (Müller 2003) a v upravené podobě opět předložil v *British Journal of Politics and International Relations* (Müller 2006).

Třetí kapitola se zabývá interpretací historických předpokladů a formováním občanské společnosti v českých zemích v měnících se ústavněprávních (a geopolitických) podmínkách, včetně pokusu o posouzení toho, jak si občanská společnost vede pětadvacet let po „sametové revoluci“. Z tohoto

důvodu je třetí kapitola rozčleněna do čtyř částí (podkapitol), které se postupně zabývají obdobím po roce 1848, první republikou, obdobím „komunismu“ a obdobím po roce 1989. První tři historické části třetí kapitoly jsem poprvé publikoval v roce 2002 jako součást své disertační práce. Zde předložený text je upraven a doplněn množstvím relevantních titulů, které mi pomohly detailněji rozpracovat jisté argumentační linie (například roli české „dynastické identity“ jako součásti nedostatečné parlamentní státotvornosti v období habsburského státu) i interpretace konkrétních událostí (například povahu tzv. moravského paktu). Poslední, čtvrtá část třetí kapitoly představuje reflexi současné situace; text stejné struktury, avšak bez zde předložené poznávací a argumentační bohatosti je součástí mé publikace *Politická sociologie*, která vyšla poprvé v roce 2008 a podruhé v roce 2012.

Čtvrtá a pátá kapitola tematizují a interpretují dva problémové a úzce provázané obecné okruhy otázek, které mají pro téma občanské společnosti zásadní význam; otázky role institucí a otázky proměn kolektivních identit, ke kterým dochází v důsledku modernizačních procesů. Obě tyto kapitoly, jejichž fragmenty jsou součástí mé habilitační práce *Evropa a občanská společnost* (Müller 2008), tvoří tematické a argumentační přemostění mezi problematikou demokratizace (postkomunistického Česka) na straně jedné a problematikou evropeizace (demokratického Česka, ale nejen jeho) na straně druhé. Čtvrtá kapitola (kterou jsme napsali společně s mým otcem Karlem Müllerem) se zabývá otázkami důvěry a ptá se, jakou roli hrají instituce v demokratické společnosti a jaké faktory nejvíce ovlivňují posilování a oslabování mezilidské i institucionální důvěry. Pátá kapitola se pokouší o interpretaci obecnějšího kontextu proměn kolektivních identit a politické legitimacy, které probíhaly na pozadí modernizačních změn a tlaků. Tato interpretace nám nejen pomůže lépe porozumět kontextu utváření moderní české společnosti, ale také kontextu proměn kolektivních identit v souvislosti s procesy evropeizace a globalizace.

Konečně poslední, šestá kapitola, jejíž struktura je odvozena ze zmiňovaného komplementárního pojetí občanské společnosti, se zabývá podmínkami a formami evropeizace kolektivních identit, veřejné sféry a národního státu i interpretací vzájemných rezonancí a vazeb těchto tří rovin evropeizace. Tato kapitola dále představuje koncept *aktivní hranice* jako klíčovou matici (nexus) evropeizace kolektivních identit a veřejných sfér, které považuji za klíčové dimenze evropské občanské společnosti. Koncept aktivní hranice

jsem poprvé představil v březnu 2011 na semináři v Oberwiesenthalu, který pořádala Česko-saská vysokoškolská iniciativa (Müller 2013). Koncept jsem později předložil a diskutoval na řadě odborných konferencí i veřejných fór. Kapitola je upravenou verzí článku, který jsem předložil ve slovenské *Sociológii* (Müller 2014).

Pokud jde o metodologii předkládané publikace, je nutno uvést, že komplexnost předmětu nedovoluje omezit se na metodický postup jednoho jediného oboru. Takováto pluralita metod je dnes v sociálních vědách zcela běžná, ba samozřejmá a stejně tak i předkládaná práce kombinuje „individualizující“ idiograficky orientovaný a „generalizující“ nomotetický přístup při práci s teoretickým i empirickým materiálem. Předkládaná práce je silně koncepčně a normativně orientována, její těžiště tedy leží především v sekundární literatuře, nikoli však výlučně. Především v historizující třetí kapitole jsem kromě sekundární literatury a příležitostně citovaných dobových tiskovin vycházel z diskurzivní analýzy projevů (především ekonomického) nacionalismu v dobovém tisku. Pracoval jsem s kompletními ročníky *Národních listů* z let 1861, 1868, 1873, 1895 a s kompletními ročníky *Naší doby* z let 1894–1899, 1912 a 1913. Šlo především o monitoring, analýzu a vyhodnocení projevů etnicky motivovaného ekonomického protekcionismu (hesla *Svůj k svému*) v podmínkách integrující a liberalizující se ekonomiky habsburského státu. Také v otázkách interpretace a hodnocení vývoje polistopadové občanské společnosti jsem vycházel z četných empirických šetření, která jsou vždy odkazována v textu samém.

Také v otázkách porozumění a hodnocení stavu současné občanské společnosti v Česku jsem částečně vycházel z primárních zdrojů, které jsem shromáždil metodou akčního výzkumu a zúčastněného pozorování. K tomu mi pomohlo moje čtyřleté angažmá místního zastupitele ve městě Černošice, kde jsem si mezi březnem 2010 a říjnem 2014 vedl výzkumný deník. V průběhu tohoto čtyřletého období jsem se jako zastupitel města účastnil více než třiceti (veřejných) jednání městského zastupitelstva, zhruba stejného počtu interních jednání politické platformy Věci černošické, která mne do volené funkce nominovala, více než deseti nejrůznějších jednání orgánů obce a veřejných slyšení se spoluobčany. Ve stejném období jsem se (z pozice představitele veřejné moci) účastnil více než dvou set méně či více formálních jednání (a rozhovorů) se spoluobčany Černošic o nejrůznějších otázkách obecního významu a více než tří desítek rozhovorů s představiteli

veřejné moci z jiných místních samospráv. Musím přiznat, že tato zkušenost mi nabídla nedocenitelnou teoretickou inspiraci i empirický materiál. Tuto badatelskou zkušenost jsem měl také možnost prezentovat a diskutovat na dvou konferencích Otevíráme radnice I a Otevíráme radnice II, které v únoru 2014 a v březnu 2015 zorganizovala na Vysoké škole ekonomické katedra politologie a Fond Otakara Motejla.

Konečně chci také otevřeně doznat, že nezanedbatelný vliv na formování mého přístupu měla také moje rodinná zkušenost, která mi otevřela přístup do kulturně „cizorodého“ britského kontextu, čímž mi poskytla další cenné souřadnice pro možná hodnocení domácího českého prostředí. Nejen moje manželka, ale také mé dvě děti mi nabídly velmi podmanivý a inspirativní příklad i osobní zkušenost nových Evropanů, kteří jsou bytostně spojeni s různorodými kulturními kontexty a kteří integrálně a niterně propojují zkušenost, kterou v této publikaci nazývám *aktivní hranicí*. Je proto celkem srozumitelné, že tuto knihu věnuji právě jim – Josie, Lole a Zakovi.

Kvalita demokracie v Česku aneb málo vědecký úvod do problematiky

Může být člověk nadlouho spokojený ve svém soukromí, když má vážné výhrady vůči směřování „své“ společnosti a vůbec nevěří těm, kteří spravují veřejný život? ... A jak to, že Češi „umí“ soukromou existenci, ale selhávají ve svém veřejném prostoru?

JAROSLAV SPURNÝ

Uvede nás v naši dávnou přirozenost, vyléčí nás, a tak nás učiní blaženými a šťastnými.

PLATON

Sociální vědci opakovaně poukazují na to, že hlavní problém rozvoje demokracie v ČR je veřejné opovrhování institucemi. S tím nelze než souhlasit. Ve svobodné společnosti je nutné, aby veřejnost přijala instituce za své. Aby se občané cítili za jejich stav odpovědní, a pokud nejsou spokojeni s jejich stavem, aby dokazovali, že se umí pokoušet o nápravu.

Vztah veřejné důvěry a institucí se vyznačuje začarovaným kruhem sebe/naplňujícího prorocství. Opovrhování politickými institucemi podlamuje občanské kompetence, jež jsou předpokladem veřejné „péče“ o kvalitu těchto institucí, což způsobuje, že politické instituce nefungují. To zpětně vede k opovrhování těmito institucemi. Naopak pocit odpovědnosti za politické instituce občanské kompetence předpokládá i posiluje a pracuje ve prospěch institucí, které jsou otevřené a odpovědné zájmům „svých“ občanů.

Apriorní veřejná nedůvěra vůči institucím tak posiluje represivitu institucí, veřejná důvěra naopak posiluje u institucí jejich servisní funkci, která by měla spočívat v tom, že instituce občany ochraňují a ulehčují jim život.

Stranou nechme důležitý argument, že apriorní nedůvěra neumožňuje občanům v případě jejich nespokojenosti se stavem veřejných institucí svoji důvěru odebrat. Jak říká Giddens (2007), v demokracii musí být občané schopni investovat důvěru ve veřejné instituce a pochopitelně jako každou jinou i tuto svoji investici s nějakou periodicitou prověřovat.

V případě české společnosti je však vhodnější než o opovrhování institucemi, které by mohlo být také výrazem občanského sebevědomí a autonomie, hovořit o jakémsi macešském vztahu občanů k politickým institucím a veřejným statkům vůbec. Jak si ukážeme dále, nedostatečný vztah občanů k veřejnému je totiž prosycen vypjatým etatismem, tedy pocitem závislosti na státu, a již zmiňovanými slabými občanskými kompetencemi. Nedostatečný vztah ke státu a slabé občanské sebe/vědomí jsou důsledkem dlouhodobého vývoje a můžeme je sledovat až k samým počátkům formování moderní české společnosti v průběhu 19. století.

Nedostatečný vztah k veřejným statkům a ke státu jako takovému lze s jistou mírou sarkasticky laděné nadsázky interpretovat na základě následujících fotografií. Fotografie zachycují topografickou situaci, kterou by bylo možné pomocí odborné terminologie charakterizovat jako *proměny hranic veřejné a soukromé sféry v podmínkách každodennosti a svátečnosti od konce první světové války do současnosti*. Vyobrazené místo, které se nachází na samém okraji velké Prahy v městské části Lipence, jsem opakovaně míjel a obdivoval v jarních měsících roku 2010. Místo lze považovat za jakousi historickou a organicky vzniklou instalaci ve veřejném prostoru a je jedinečnou sondou do naší historie, politické kultury i odrazem vzájemné dynamiky státu a kultury. Je historickou ironií, že jsem toto místo míjel každé ráno při cestě do *soukromé* školky, neboť se naše v té době čtyřletá dcera nedostala (tak jako tisíce dalších) do systému *veřejného* předškolního vzdělávání, který – jak známo – v mnoha českých obcích kolabuje kombinací několika faktorů, které mají stejného jmenovatele: nedoceňování veřejného. Mezi jinými příčinami tohoto stavu by bylo třeba jmenovat nedostatečné plánování a vizionářství místních politických elit, které po roce 1989 vyšly z módy, dále dominanci neoliberální ideologie, konečně i stále přiškrcování veřejných rozpočtů.

Pomník, který vidíte na fotografiích, byl v roce 1918 instalován místním Husovým evangelickým sborem u příležitosti vzniku samostatného Československa. Pomník má připomínat hodnotu samostatné státnosti, včetně

vzepětí i obětí vynaložených při naplňování tohoto národně emancipačního cíle. Tento den (28. říjen) je připomínán jako Den vzniku samostatného československého státu a od roku 1989 je státním svátkem. Ať už vznik Československa a jeho vztah k tradici české státnosti interpretujeme jakkoli, je neoddiskutovatelným faktem, že založení Československa bylo naprostou většinou Čechů vnímáno jako dovršení národního emancipačního hnutí v podobě národního státu Čechů a Slováků.

Prvním pozoruhodným faktem je skutečnost, že pomník připomíná skálu, tedy něco pevného, prvobytně neotřesitelného, ze země organicky povstávajícího. Symbolika slavnostního pomníku samostatné státnosti tak jasně odkazuje na obrozeneckou mytologii, jež je konstruována na předpokladu organického pojetí národa, který se jako jednolitý monolit vynořuje z temnoty dávnověku. Jak poeticky líčí vznik českého nacionalismu Gellner (2003), představa národního probuzení připomíná pohádku o české Šípkové Růžence, kterou políbil německý rytíř Siegfried a již tak probudil z jejího stoletého spánku; sic nežili spolu spokojeně až do smrti, avšak jejich manželství, které bylo plné napětí, vydrželo celkem dlouho. Rozpadlo se však za velmi dramatických okolností.

Je samo o sobě pozoruhodné i to, že pomník státnosti, který se nachází na křižovatce dojezdových cest, která připomíná vesnickou návěs a nachází se uprostřed polí, je obehnán krásným dekorativním plůtkem. Plůtek, který je svým provedením blízky uměleckému kovářství, je symbolem ochrany hodnoty samostatné státnosti a koresponduje s tím, co historik Miroslav Hrocha (1999) nazývá defenzivním auto/stereotypem českého národa, který se emancipoval navzdory německému živlu i centralistické politice Vídně. Koneckonců u obou etnik žijících v českých zemích vyvolával etnický konflikt permanentní pocit ohrožení a psychózu strachu, která zakládala nejen stereotypní důraz na obranu, ale také na výše rituálně posilovanou jednotu, který neumožňoval, aby v sobě obě etnické společnosti nacházely dostatečné zdroje pro praktikování kritické i politické opozice.

Ochrana symbolu státnosti na fotografiích silně koresponduje s absencí systematické a trvalé péče o hodnotu státnosti. Plůtek je zrezlý a na obou stranách pln vysokého pýru, kopřiv a pampelišek. V duchu sebe/ironizujícího diskurzu, který není české mentalitě cizí, bychom však mohli namítat, že zanedbanost symbolu předválečnými generacemi vybojované státnosti spíše rafinovaně posiluje obrannou funkci plůtku. Narušitel si při jeho

překonávání snadno roztrhne kalhoty a ostré hroty by mohly způsobit pohmoždění, případně krvácení se sekundárním rizikem otravy krve. Pokud ani toto narušitele nezastaví, svoji daň si vyberou nepříjemné žahavce od kopřiv a v poslední linii nastoupí klíšťová borelióza či neméně zrádná encefalitida.

Dekorativnost plůtku je iritujícím způsobem posílena torzem udržovaného živého plotu v pravém předním rohu i ostatní nahromaděnou veteší (viz foto níže). Co se torza živého plotu týče, jde o několik smrčín, nejspíše vyrýpnutých v panském lese, které by si zasloužily doplnit, pokud bychom chtěli usilovat o celostní utváření veřejného prostoru. Torzo živého plotu tak připomíná dobře známou salámovou metodu, která se stále úspěšně uplatňuje při rozvoji veřejného prostoru a infrastruktury. Pokus o veřejnou estetiku doplňuje zhoustlý a neodborně zastříhávaný šerík v pravém zadním rohu, který (při pravobočním pohledu) jakoby vyrůstá ze zahrádky bílé Lady. Jeho zdánlivě náhodné a alibisticky ochraňující osazení dokresluje komunistickou érou přehlíženou nepatřičnost ve vztahu k symbolice šeríku; sovětské osvobození bylo pouze počátkem jiného a o něco delšího vazalství.

Daleko nejefektivnějším způsobem ochrany předražené připomínky státosti je však skutečnost, že pomník je ohrazen starým haraburdím jako

Téměř anonymní monolit v zajetí inteligibilního světa

Lada ochranitelka

husitskou vozovou hradbou a narušitel si ho s největší pravděpodobností vůbec nevšimne. Z jedné strany pomník spolehlivě chrání vrak již zmiňovaného automobilu sovětské výroby Lada, který – jak si pamatují starší ročníky – patřil k prestižním vozům; šlo o silné a žíznivé vozidlo, které bylo dražší než škodovka. Vykapávající olej tak spolu s kontaminací přilehlého povrchu ještě umocňuje odpudivý a obranný ráz pravého křídla pomníku státnosti.

Svoji nezastupitelnou defenzivní úlohu hraje hned na přilehlém pravém předním rohu pomníku rozbalené linoleum. Obranná funkce linolea je nedocenitelná především v letních měsících, když se do něj silně opře sluníčko. Linoleum měkne, komplikuje přístup k pomníku z pravoboční strany a zanechává po narušiteli usvědčující šlápoty. PVC, které vymysleli soudruzi z NDR, bývávalo v normalizačních dobách užitečným pomocníkem zvelebování útulných chat a chaloupek. Také další haraburdí, které je trefnou připomínkou normalizace, statečně komplikuje přístup k pomníku státnosti. Hned vedle linolea je složeno množství prvotřídně vyschlých fošen, které spolu s PVC symbolizují normalizační časy ochablé pracovní morálky, kdy

se na pracovišti hodně kradlo. Přisvojování veřejných statků (neboť přece vše patřilo všem) navíc mělo chvályhodné ideologické zdůvodnění. Pomáhalo totiž oslabovat státní ekonomiku a na ní založený a v době normalizace všemi nenáviděný komunistický režim; vždyť kdo nekrade, okrádá rodinu. V pátek odpoledne, jemuž se přezdívalo malá sobota, se přisvojené statky (linoleum a fošny) naložily na vozík. Co se nevešlo na vozík, dalo se na zahrádku. Vozík se zapřáhl za Ladu a vše se převezlo na chalupu. Enkláva úniku, svobody a důvěrnosti, která představovala jakousi chalupářskou emigraci, se potom dále zvelebovala pomocí takto redistribuovaných veřejných statků.

Dekoratívni kolonizace symbolu státnosti soukromým haraburdím

Poučený pozorovatel již uhodne, co chrání pomník z druhé strany. Zrezivělý, avšak zjevně stále užívaný vozík, onen vrcholný reprezentant normalizačního a materiálně zajištěného útěku do soukromí, znesnadňuje přístup k drahému pomníku státnosti z pravé strany a posiluje obrannou funkci zrezivělého plůtka. *Národní* a pamětihodný pomník je vlastně centrem veřejné enklávy sloužící k hromadění *soukromých* věcí. Toto hromadění však není hromaděním bez ladu a skladu, nýbrž má jistou historickou logiku

i systém. Odkaz na systémovost a modernizační vyspělost české společnosti je podtržena osazením pomníku státnosti kontejnerem na svoz smíšeného odpadu v pravém zadním rohu (viz foto níže), který poněkud nerozvážně láká kolemjdoucí s kapsami plných odpadků. Možná místní smýšlejí tak, že řádný občan, který svoz komunálního odpadu respektuje a následuje, nepředstavuje pro pomník české státnosti vážné nebezpečí, neboť lne na rozdíl od Vandalů a jiných nájezdných Germánů k rodné zemi a váží si krajiny, jak lze vidět na příkladu velkorysého zvelebování krajiny velkoplošnými billboardy. O jisté míře sociální kontroly a mezilidské důvěry pak svědčí to, že popelnice ani vozík nejsou k plůtku přivázány řetězem.

Brána soukromého statku povýšeně hledí na přehlíženou veřejnost

Ambivalence vztahu občanů k veřejnému prostoru je dále posílena kontrastem této „pamětihodné skoro skládky“ s pompézní a opravenou selskou bránou u přilehlého (soukromého) statku. Přilehlá vstupní brána, která pamatuje bonapartismus, ostře kontrastuje s neomítnutou stěnou zřejmě normalizační přístavby, která je okrášlena zbytkovou hromadou písku a odloženou míchačkou (zlaté české ručičky). Frontální pohled na tuto situaci symbolizuje polo/moderní ráz české společnosti, který elegantně kombinuje

upjatý tradicionalismus s neoliberální lhostejností (údajnou tolerancí) a který připouští kolonizaci veřejné sféry soukromými zájmy pochybného ražení. Tato znervózňující konstelace je však naštěstí vybalancována v pravý čas evokovanou představou o vlastní nadřazenosti, která umožňuje snášet tuto iritující absenci řádu bez neuróz a patologických závislostí. Nepořádek (absence řádu) „malého českého člověka“ je naštěstí kompenzován ve snaze nalézt funkční psycho-sociální ekvilibrium (Erikson 1974) sebevědomím „skvělého českého národa“ (Holý 2001).

Zarazí konečně také fakt, že pomník je orientován zády k veřejné cestě a čelem k soukromému statku (stejně jako automobil Lada). Navíc přístup k pomníku z veřejné cesty je nenápadně znepříjemněn tlející posekanou trávou, která je důmyslně shrabána do kompostující se kopičky. Kopička je připomínkou jak rurální zakotvenosti české společnosti, tak agrární povahy první fáze průmyslové revoluce v českých zemích. Celý prostor je neúhledně posekán a upraven tak, aby kolemjdoucí mohl obdivovat zarostlý pomník české státnosti z úctyhodné vzdálenosti a aby zároveň místním zajišťoval pohodlný přístup k nahromaděným věcem, případně jejich doplnění, a pochopitelně především přístup k popelnici. Nápis na pomníku, který je již nyní značně omšelý, však brzy přestane být z úctyhodné vzdálenosti (zpoza linolea či přes vozík) čitelný, takže nebude lidem jasné, proč tam ten kus šutru vlastně dali. Možná už nyní mnozí tápou.

Zůstává otázkou dalšího pozorování a interpretace, jak se bude proměňovat genius loci tohoto komplexního a živého důkazu vztahu občanské společnosti a státu v českých podmínkách. Bylo by potěšitelné, kdyby v budoucnu došlo alespoň k částečnému narovnání zde vyobrazené nerovnováhy mezi veřejným a svátečním na straně jedné a soukromým a všedním na straně druhé. Vyobrazená situace je zřejmým důkazem největší slabiny naší politické kultury. Liberální kultura formálních pravidel a důvěry v instituce je příliš řídká a nedokáže vzdorovat klientelistické kultuře neformálních vztahů, které kolonizují veřejné instituce. Češi prozatím neumějí svobodně utvářet, dodržovat a vynucovat formální (spravedlivá) pravidla občanského soužití a nedokážou zabezpečit, aby se politické instituce neohýbaly pod vlivem nejsilnějších soukromých zájmů.

Naše čtyřletá dcera si zprva myslela, že jde o zkamenělou princeznu, jejíž zachránce proměnila zlá čarodějka v lino, fošny, vozík a starou Ladu. Nezbyvá než doufat, že pohádková představa naší dcery bude mít také odpovídající

happy end. Německý rytíř Siegfried má se Šípkovou Růženkou i po vzájemném rozvodu korektní vztahy, avšak pocit závazku vůči němu by přece jen mohl stále vzbuzovat rozpaky. Mohl by se však objevit například jeho bratranec, bruselský rytíř Willfryd, který by vysvobodil (tj. odklidil) neúspěšné zachránce a zkamenělou princeznu by zase navrátil jejímu lidu. Ten ji však musí sám a ze své vůle přijmout za svou, ale o tom dále.

Občanská společnost

V demokratických zemích je dovednost sdružovat se dovedností základní: na jejím rozvoji závisí rozvoj všech ostatních.

ALEXIS DE TOCQUEVILLE

Myslet vždycky znamená přehánět.

JOSÉ ORTEGA Y GASSET

Historicko-filozofický exkurz

Pojem občanské společnosti má empirickou i normativní rovinu. Je pojmem, kterým označujeme určitou sociální i institucionální strukturu, která nám umožňuje – byť nedokonale – naplňovat jistá očekávání a hodnoty. Obě perspektivy se však nutně prolínají a je zcela nemožné, podobně jako u pojmu demokracie, je naprosto oddělit. Mnozí autoři tvrdí (Tester 1992: 9), podle mého soudu správně, že pojem moderní občanské společnosti je od svých osvíceneckých počátků pojmem s výrazně převažujícím normativním akcentem. Počínaje antikou až do konce 18. století představoval pojem občanské společnosti (civilis societas) synonymum pro politickou společnost či stát. Tento význam vtiskl pojmu Cicero v 1. století př. n. l. Pojem pak na dlouhá staletí z politické teorie i praxe zmizel a začal být znovu používán až kolem roku 1400 (Weale 1995: 341). S novou intenzitou se pak objevuje u autorů, jako jsou Hobbes, Locke, Montesquieu, Ferguson či Smith. V pojetí těchto pozdně novověkých koncepcí je pojem občanské společnosti používán jako protiklad ke stavu jisté necivilizovanosti, jež je vlastní hypotetickému přírodnému stavu či despotickému způsobu vlády. Jeho opakem je stav, kde jsou vztahy mezi občany upraveny právem a kde převládá slušnost a občanské

partnerství. Občanská společnost je zde charakterizována městským způsobem života, aktivním občanským životem a rozvojem obchodu. Pojem občanské společnosti je v této první fázi moderního myšlení obdarován zřetelným morálním nábojem. Také kapitalistické tržní prostředí je pojímáno jako sféra produkující osobní odpovědnost a sebekontrolu. S tímto pojetím se setkáme například u Adama Smithe. Trh je zde oslavován jako uklidňující a civilizující protiklad k militaristickým ctnostem aristokratického života (Alexander 1998: 8). I když výše jmenovaní autoři používají pojem občanské společnosti ještě v klasickém smyslu, v polemické diskusi s evropským absolutismem zde dochází k založení klíčové distinkce mezi občanskou společností a státem, jež nachází své konečné vyjádření v pozdějším politickém myšlení i praxi.

Moderní distinkce mezi občanskou společností a státem je dědictvím několik století trvajících vývoje. Kanadský politický filozof Charles Taylor (1995) se domnívá, že již společenský a mocenský řád ve středověké Evropě v sobě obsahoval klíčové předpoklady, které připravovaly půdu pro vznik občanské společnosti v moderním slova smyslu. Taylor vidí hlavní předpoklady v jisté anarchičnosti středověké Evropy, jež způsobovala, že se společnosti neidentifikovaly se svojí politickou strukturou. Politické útvary se vyznačovaly rozdrobeností a organizační nestálostí, což bylo ještě zvýrazněno diarchií světské a duchovní autority, jež spolu někdy soutěžily, někdy spolupracovaly. Důležitý byl podle Taylora také vývoj zákonné představy osobních práv, jež byla součástí hierarchie feudálních vztahů a existence relativně nezávislých samovládných měst.

Středověká situace však byla překonána úspěšným pokusem zřídit nad většinou Evropy absolutní monarchie. Panovníci posílili svoji vojenskou, organizační i dohlížecí moc, jež se stala téměř nezpochybnitelnou. Příčiny tohoto vývoje nastiňuje Max Weber (1929: 35) ve své slavné přednášce *Politika jako povolání*. Vývoj v tomto směru podmiňovaly dle Webera čistě technické potřeby správy. V Evropě vznikalo odborné úřednictvo během púltisíciletého vývoje. Rozhodující krok byl podle Webera učiněn při správě knížecích financí. Pod nátlakem bídy a tureckého ohrožení docházelo k nahrazování knížecích úředníků v hospodářství, které nejméně snášelo diletantismus feudálního pána, jenž byl tehdy ještě především válečníkem. Také vývoj vojenské techniky vyvolal potřebu odborného důstojníka a nakonec také nárůst složitosti právních procesů přivedl na scénu školeného právníka. Během 16. století podle Webera natrvalo zvítězilo v těchto třech oborech odborné